

Ekkoriban jelennek meg a városokban a modern *kispolgárság* első képviselői: a céhen kívüli kisiparosok, kiskereskedők, házalók, szatócsok, vándorkereskedők, vendéglátással foglalkozó kisvállalkozók. És megjelenik, s számban egyre bővül a *bérmunkások* igen heterogén csoportja is: napszámosok, szolgák és szolgálók, manufaktúramunkások. A céhekben mester és legény patriarchális viszonya egyre inkább a munkaadó tőkés és a bérmunkás viszonyának jellegét vette fel. Az 1830–1840-es években veszi kezdetét a külföldi szakmunkások bevándorlása elsősorban az örökös tartományokból, de jelentős számban egyéb országokból is. Fényes Elek 1846-ban az iparos segédek és inasok számát a Magyar Királyságban mintegy 78 ezer főre becsülte, a gyári, illetve manufaktúramunkásságét 23 ezerre. Sajátos kategóriát jelentett a *bányamunkásság*, amelynek körében egyaránt találunk önálló kisvállalkozókkal, a robotot és egyéb szolgáltatásokat bányában teljesítő jobbággyokkal, valamint valódi bérmunkásokkal.

A városi társadalom új elemei közül a leggyorsabb ütemben növekvő csoport az *értelmiség* volt. A gazdaság és az államigazgatás kibontakozó modernizációja egyre több magasan kvalifikált, közép- és felsőfokú képzettségű szakembert kívánt. A korabeli törvények, összeírások és leíró statisztikák az állami, megyei és városi tisztviselőket, az ügyvédeket, orvosokat, sebészeket, mérnököket, tanárokat és tanítókat, a községi jegyzőket, a lelkészeket és segédlelkészeket, írókat és művészeket sorolták az értelmiségi foglalkozások körébe. Az 1840-es években a kortársak mintegy 50 ezer keresőre becsülték e réteget a szűkebb Magyarországon. Számuk különösen azóta növekedett gyorsan, mióta II. József jobbágyrendűek számára is lehetővé tette magasabb tanulmányok végzését. Ennek következtében jelentősen megnőtt a nemesi származású értelmiségiek száma. Őket nevezték *honoratiornak*, s személyükben szabadok és adómentesek voltak. A szabad kerületek, mezővárosok tehetősebb parasztjai, de gazdagabb jobbágyok is szívesen áldoztak fiaik taníttatására, hiszen ez volt a társadalmi emelkedés legszélesebb útja. Az értelmiség legnagyobb csoportját a különféle hivatalnokok, tisztviselők alkották. Az ügyvédek ötezres számához képest csekély az orvosok és sebészek háromezres, a közép- és felsőfokú iskolai tanárok ezer alatti létszáma. A vidéki, falusi értelmiséget a jegyzők, tanítók és akadémiai végzettségű gazdtisztek, valamint a lelkészek csoportja alkotta.

Az előző évszázadok sajátos fejlődése következtében lényegesen eltérő volt a magyarországitól az erdélyi társadalom szerkezete. Magán a nagyfejedelemségen belül is nagy különbségek voltak a három rendi nemzet területe között.

A *megyék* és a *Partium* társadalma hasonló volt a magyarországihoz, azzal a különbséggel, hogy a jobbágyok aránya jóval nagyobb volt: az adózó családok több mint 80 százaléka. Az előző korszak hagyatékaként a Partiumban – ugyanúgy, mint a szomszédos magyarországi megyékben – igen sok kisnemes élt, arányuk meghaladta a 10 százalékot. A *szászok* földje, a *Királyföld* épp ellenkezőleg: a szabad parasztság és a városi polgárság földje volt. Adózó családjainak kétharmada szabad paraszt, egytizede városi polgár, a jobbágyok aránya csak 18–20 szá-

zalék körül mozgott. Ez utóbbiak szinte kizárólag románok voltak, hiszen a székelyekben már a 18. század közepén csaknem ugyanannyi román élt, mint a királyföldi románok többsége is szabad paraszt volt, s csak mintegy 40 százalékuk élt jobbágyi sorban a szász városok úrbéres földjein.

A *székely társadalom* bomlása és differenciálódása már a 18. század közepén előrehaladott volt, s a következő száz évben tovább folytatódott. Az egy primorok a közösségi földek egy részének kisajátításával és a szegény szél jobbágysorba kényszerítésével birtokos nemesekké váltak. 1767-ben a székelyekben 1072 birtokos nemes és mágnáscsaládot írtak össze, s a kisnemesek száma is meghaladta a háromezretet. A *lófők* (*primipilus*) egy kis részét a nemesség soraiba, de többségük a gyalogos székelyekkel (*pixidarius*) a faluközösségekben élő szabad paraszt volt. A gyalogosok egy része a 18. századra már jobbágysorba süllyedt. 1767-ben 16 588 szabad paraszti családdal szemben 14 377 jobbágy- és szellérháztartást írtak össze a székely székelyekben. 1847-re az arányok megfordultak: a szabadok aránya 45 százalékról 29 százalékra csökkent, a jobbágyok és szellérek aránya 39 százalékról 56 százalékra emelkedett az adózó háztartások között. Udvarhely- és Aranyosszékben a szabad parasztok voltak többségben, Csík- és Háromszékben viszont az adózók több mint 80 százaléka jobbágysorban élt. Ez utóbbinak az a magyarázata, hogy az 1760-as években megszervezett székely határőrség túlnyomóan erre a két székelyre terjedt ki, az itteni szabad parasztok zöme határőr lett. A 19. század elején a 3 székely határőrezred 294 falu közel 12 ezer családját foglalta magában, 81 ezer lélekkel. A határőrök is szabad parasztok voltak, akik katonai szolgálatot teljesítettek. Ha a határőröket is hozzászámítjuk az adózó családokhoz, akkor a következő képet nyerjük a székely társadalomról 1808 körül: a 48 660 székely család 6,3 százaléka kisnemes volt, a szabad parasztok és a határőrök együttesen 48,4 százalékot tettek ki, a jobbágyok és szellérek aránya 40,4 százalékra rúgott.

Összefoglalóan: az egész erdélyi társadalom szerkezetét jól jellemzi az 1767. évi összeírás, amely a nem adózó mágnásokat és birtokos nemeseket is tartalmazza: a háztartások 6,7 százaléka volt nemes, 21 százaléka szabad paraszt, 59 százaléka jobbágy. A városi polgárok 4,6 százalékot tettek ki, egyéb kategóriákban pedig a családok 8 százaléka tartozott. 1847-ben a 308 ezer adózó háztartás 31 százaléka volt szabad paraszt, 54 százaléka úrbéres, 4 százaléka pedig egyetlen nemes (Erdélyben ők is adóztak).

5.1.11. A rendi nacionalizmus kora (1790–1830)

II. József halálhírére birodalomszerte örömmel fogadták mindazok, akiknek rendi kiváltságait az elhunyt uralkodó reformintézkedései sértettek. Az örökös tartományokban is egyre szélesebb rendi mozgalom bontakozott ki: a nemesség követelte

581

az úrbéri, az adózási és az igazságszolgáltatási rendeletek visszavonását. Az egyes tartományok rendjei között azonban nem jött létre együttműködés, s a magyarországi rendi mozgalommal sem vették fel a kapcsolatot.

Magyarországon a nemesség és a megyék ellenállása József rendeleteivel szemben évekkel korábban kibontakozott, s 1790 első heteiben már győzelmét ünnepelhette. A nagybeteg császár elrendelte a korona hazaszállítását. Az önálló magyar államiság szimbólumát fegyveres nemesi bandériumok kísérték Dévénytől Budáig, s útközben minden városban fényes ünnepséggel fogadták. Levetették az előző évtizedekben elterjedt európai öltözetet, a „német módit”, s visszatértek a század eleji magyaros nemesi viselethez. Újra zengtek a kuruc nóták, újjáéledt az egykori függetlenségi harcok emléke, felelevenedtek a kuruc hagyományok és a szittyá-hun eredetmítosz. Alkalmi költemények tüzeltek harcra a német ellen.

Kazinczy Ferenc az 1790. évi nemzeti mozgalomról

József leküldé koronánkat, a jegygyűrűt a király és nemzet között, Budára, s akkor lobbanánk örömré. „Bandériumok kelének össze minden megyében, s egyike jött őrzeni a nemzet kincsét vagy inkább csak tisztelkedni körülé...! A nadrágozókák, hacukák, libernyákok egyszerre tűntek el. Gombkötőink nem győzők verni az aranyzsinórt, sujtást, kreppinrojtokat, paszamántot; s Erdélybe, hol minden aranyfonal elfogyott, Kassáról méne a kalpagrojt és mentekötő, s nem póstaszekerem, hanem, hogy négy nap alatt már vehessék, a leveleket hordó postán... Lobogott Zrínyi kucsmája minden fejen, pipacszzin posztóból, fekete magyar bárány prémjével, s ennél eszesb fejedőnk nem lehet, mert legolcsóbb volt s legalkalmasb; lobogott a kócsagtoll a nyusztos kalpagokon, s prémet növete szája felett minden.

Az asszonyi nem vetélkedék a miénkkel a nemzetiség külső jelenségei viselésében, s a párizsi lipántok helyett asszonyságaink fekete csipkés kontyokat vevének fel, leányaink pártákat; s derekaikat vállakba szoríták s kötényt kötöttek; ...posztóból varraták zöld mentéiket, fehér mellényeiket, s veres szoknyáikat, s fekete bársony csákcócskát nyomtak fejükre. Csak az a hűja volt, hogy kardot is kössenek...

Ki kelle forrani ezen elragadtatásnak, s végre látánk, hogy az arany jobban áll erszényben mint nadrágon, s fekete zsinórral varratánk ruháinkat.

Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. *Kazinczy Ferenc művei*. I. Bp. 1979, 327–328.

Minthogy az új uralkodó – 25 év után – már márciusban összehívta az országgyűlést, a következő hónapokban valóságos röpirattömeg árasztotta el az országot. A legtöbb röpirat a köznemesség álláspontját fejtette ki, s a felvilágosult reformok eltörlését, a régi rendi alkotmány helyreállítását kívánta. Legnagyobb hatással az a névtelenül, latin nyelvű kéziratban terjesztett program volt, amelyet *Ócsai Balogh Péter* nógrádi birtokos nemes, a Hétszemélyes Tábla bírása fogalmazott. A felvilágosodás korában népszerű társadalmi szerződés elméletéből indul ki: az örökösödési jogot szerződéssel, bizonyos feltételekkel ruházták az ausztriai uralkodóházra. Minthogy e feltételeket Mária Terézia és II. József megsértette, az örökösödés fona-

la megszakadt, s a felségjog visszazállt a népre (értsd „Werbőczy népére”, azaz a nemességre). Mivel az új uralkodó szorongatott helyzetben van, ki kell használni az igen kedvező alkalmat új szerződés kötésére. A javasolt új alkotmány lényegesen korlátozná az uralkodó jogait, s a törvényhozó, végrehajtó és ellenőrző hatalmat teljeséggel a köznemesség kezébe adná. Magyarország teljesen önálló országgá válna a Habsburg Birodalom keretében, a köznemesség vezetése alatt.

A köznemzeti röpiratok a „régisabadság” jelszavával indultak harcra a felvilágosult abszolutizmus reformjai ellen, a rendi alkotmány, valamint a nemesi kiváltságok teljes helyreállításáért, miközben a nem nemes néposztályok sorsáról, társadalmi reformokról, a politikai jogok kiterjesztéséről szót sem ejtenek. Ezek a retrográd törekvések azonban összekapcsolódtak az ország önállóságának biztosításával, valamint a már korábban megindult nemzeti nyelvi és kulturális ébredés célkitűzéseivel. Kibontakozott a magyar nemzeti mozgalomnak az a szakasza, amelyet a történetírás *rendi nacionalizmusnak* nevez.

Az 1770-es évektől Magyarországon is kialakult és egyre bővült egy a felvilágosult reformokkal rokonszenvező és azokat támogató nemesi és értelmiségi csoport. Ők jól ismerték a korabeli Európa eszmei és politikai áramlatait, s a hazai valóságot is egyre inkább azok szemüvegén át szemlélték. II. József reformjaihoz munkatársakul szegődtek, bár egyre inkább taszították őket az uralkodó despotikus módszerei, birodalmi centralizációt és Magyarország különállásának felszámolását célzó törekvései. Többségük nem törekedett gyökeres rendszerváltásra, de szükségesnek tartotta az adott rendszer, a rendi-feudális struktúra korszerűsítését, modernizálását. Kisebb részük, a jozefinista értelmiség radikális szárnyának céljai viszont már túlmutattak a rendi struktúrán, annak fokozatos lebontására, polgári irányú átalakítására törekedtek. Az előbbieket, a felvilágosult rendiség képviselői között szép számmal találunk arisztokratákat, birtokos nemeseket, állami hivatalokat betöltő nemesi értelmiségieket, az utóbbiak zöme viszont nem nemesi származású vagy éppen polgári értelmiségi volt.

A *felvilágosult rendiség* álláspontját kifejtő röpiratok és javaslatok a nemesi adómentesség megszüntetése, a jobbágyok birtokszerzési és hivatalviselési jogának elismerése, az úrbéri eltörlése, az úrbéri függés szerződéses viszonyra való átalakítása, a mezővárosok, sőt a jobbágyok országgyűlési képviselete mellett foglaltak állást. Élesen bírálták a birodalomban érvényben lévő vámrendszert, amelyet ekkor kezdenek „gyarmati rendszernek” nevezni. A felvilágosult reformerek mintaképe az angol alkotmányos monarchia. A felvilágosodás radikális változatát valló nem nemesi származású jozefinista értelmiség álláspontját, a rendi struktúra átalakításának és a polgári nemzeti állam megalapozásának programját legrészletesebben, legalaposabb érveléssel kísérve *Hajnóczy József* fejtette ki 1790 és 1792 között megjelent hat írásában. *Hajnóczy, Széchényi Ferenc* egykori titkára, akit II. József Szerém megye alispánjává nevezett ki, „emberbarát és jó hazafi” akart lenni, azaz

egyszerre kívánta megvalósítani a polgári és a nemzeti vívmányokat. Ő is szükségesnek ítélte új társadalmi szerződés kötését, ezt azonban össze akarta kapcsolni a magyar politikai élet, társadalom és jogrend polgári irányú átalakításával. A szűk körű nemesi nemzet helyén írásában egy új nemzetfogalom körvonalai bontakoznak ki, amely a társadalom egészét, a jobbágyokat és más jogtalan rétegeket is felöleli.

A felvilágosult rendiség képviselői és a radikális reformerek azonban a nemességen belül egy viszonylag szűk réteget jelentettek. A nagy többség nézete az volt, amit egy latin nyelvű röpirat címében is kifejezett: „Minden változtatás veszedelmes.” Egy fiatal jozefinista értelmiségi, Óz Pál az „emberi felvilágosodás” ügyéért aggódva már attól félt, hogy „a régi idők rettenetes barbársága” fog visszatérni.

Egy jozefinista értelmiségi a nemesi nemzeti mozgalomról (1790)

Az önimádattól elvakult nemzet most azzal hizeleg magának, hogy a tőle való félelem készítette a fejedelmet erre a lépésre [rendeleteinek visszavonására], és megnyírbált jogaiért az eredetinel is nagyobbak megkaparintásával igyekszik kárpótolni magát: a gyakorlatban tehát most lerombol minden intézményt, anélkül, hogy megvizsgálná, vajon jók, vagy rosszak-e, elég annyi, hogy ezek Józsefnek, a kalapos királynak az újításai: el tehát velük. Az indulat nem ismeri a megfontolást; minden rossz intézkedést a felvilágosodás következményének tartanak... Mint a pestistől, úgy félnek minden idegentől, minden újítástól, mindentől, ami német. A magyar csak maradjon magának. Láttuk, mi volt akkor, és megint az lesz: bamba, embergyűlölő, önző... Ezek a rosszul értelmezett magyar hazafiság gyümölcsei. És melyik értelmes ember ne sírna miatta véres könnyeket, ne sajnálná a szegény országot és ne veszítené el minden bátorságát, hogy legjobb megőződése szerint éljen és gondolkodjék?

Czadray István levele Óz Pálhoz, 1790. május. 14. In: *A magyar jakobinusok. Iratok, levelek, naplók.* (Szerk. Benda Kálmán) Bp. 1957, 23–24.

Egy dologban azonban mindhárom irányzat hívei egyetértettek: meg kell valószínűsíteni a Magyar Korona országainak önállóságát a Habsburg Birodalmon belül, mivel a nemzetközi viszonyok nem kedveztek a teljes függetlenségnek. Ugyancsak közel teljes egyetértés volt a vallási türelem, a protestánsok és a görögkeletiek (ortodoxok) szabad vallásgyakorlatának kérdésében, s abban is, hogy a magyar nyelvet kell a közélet és az oktatás nyelvévé tenni.

Az új uralkodó, II. József öccse, II. Lipót (1790–1792) március közepén érkezett Bécsbe. 43 éves volt, és már negyedszázados kormányzati tapasztalattal rendelkezett. Toscana nagyhercegeként felvilágosult reformok sorozatával az európai kontinens egyik legmodernebb államává, a felvilágosult abszolútizmus mintájává fejlesztette kis országát. Elvei, céljai azonosak voltak bátyjéval, de azokat körültekintőbben, ügyesebb politikai taktikával igyekezett megvalósítani. Bécsben súlyos helyzet várta: a török háború még nem ért véget, s újabb háború fenyegetett Poroszországgal. Belgium elszakadt a birodalomtól, Magyarországon fegyveres felkelés volt készülöben.

Az örökös tartományokban hatályon kívül helyezte Józsefnek a nemesekre sérelmes rendeleteit, s ezzel sikerült lecsendesítenie az ottani rendi mozgalmakat. Magyarországon már az országgyűlés előtt ellentámadásba ment át: bátorította, jutalmazta a nemességet bíráló vagy polgári törekvéseket kifejező röpiratok szerzőit, sőt maga is íratott ilyen műveket, az újonnan létesített titkos rendőrség közvetítésével. Ezek a nemesi mozgalom lejárata mellett a városi polgárokat és parasztokat arra biztatták, hogy forduljanak kéréseikkel az uralkodóhoz, akinél biztosan meghallgatásra fognak találni. Lipót júniusban tárgyalásokat kezdeményezett II. Frigyes Vilmos porosz királlyal. Elfogadta a poroszok feltételeit, s július végén aláírták a reichenbachi egyezményt.

Közben júniusban – hosszú évszázadok után ismét Budán – összeült az országgyűlés. A megyék túlnyomó többsége a Balogh-féle programot adta követelések utasításba. Az volt egyöntetű álláspontjuk, hogy az uralkodóval kötendő új szerződést a hitlevél tartalmazza, s erre tegyen esküt a király. A kerületek hitlevéltervezetei kimondták az ország függetlenségét, a magyar hivatalos nyelvet, az uralkodó jogait radikálisan megnyírbálták, s minden hatalmat a köznemesség kezébe adtak.

A rendek lelkes magabiztossága azonban egyszerre lelohadt, midőn augusztus elején megérkezett a reichenbachi egyezmény híre. Az uralkodó elé terjesztett hitlevéltervezetből a legradikálisabb pontok végül is kimaradtak. Lipót azonban ezt sem fogadta el, s kijelentette, hogy csak Mária Terézia vagy III. Károly hitlevelét hajlandó aláírni. A diétán egyre inkább a mérsékelt kerekedtek felül, s a rendek október elején lemondtak az új hitlevélről. Közben Lipótot német-római császárrá választották és Frankfurtban császárrá koronázták.

A magyar királyi koronázásra nem Budán, hanem Pozsonyban került sor, ahová az országgyűlést Lipót kívánságára áthelyezték. A koronázás előtt egyhangúlag nádorrá választották Lipót 18 éves negyedik fiát, Sándor Lipótot. Első ízben történt, hogy a nádor, a legfőbb rendi méltóság az uralkodócsalád tagjai közül került ki. A királyi előterjesztés bizonyos reformok kidolgozását kívánta a rendektől.

Az országgyűlés a továbbiakban az uralkodó és a rendek között létrejött kompromisszum jegyében folyt. Ha új alkotmány nem is készült, de mégis fontos törvények születtek. A X. tc. kimondotta, hogy az ausztriai ház országai között Magyarország szabad és független, saját állami léttel és alkotmánnyal bíró ország.

1790/91. évi X. törvénycikk Magyarország és a hozzákapcsolt részek függetlenségéről
Magyarország, a hozzá kapcsolt részekkel együtt, szabad és kormányzatának egész törvényes módját illetőleg (bele értve mindenféle kormányzókat) független, azaz semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel és alkotmánnyal bíró, s ennél fogva az 1715:III. tc., valamint az 1741:VIII. tc. és XI. cikkelyek rendelkezésének megfelelően, törvényesen megkoronázott örökös királyától, és így Ő szent felségétől s örökösaitól, Magyarország királyaitól, tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazgató és kormányozandó ország.

A XXVI. tc. részletesen szabályozta a protestánsok szabad vallásgyakorlatát (ez a törvénycikk Horvátországra nem vonatkozott). A XXVII. tc. ugyanezt biztosította a görög nem egyesült vallásúak (ortodoxok) számára. Törvénybe iktatták Mária Terézia úrbéri rendeletét, II. József jobbágyrendeletét. Temesvárt, Szabadkát, Pozsegát és Károlyvárost a szabad királyi városok sorába emelték. A magyar nyelvért vívott küzdelem – részben a horvát követek tiltakozása miatt, akik ragaszkodtak a latinhoz – szerény eredménnyel zárult: a közép- és felsőfokú oktatási intézetekben a magyar nyelv tanulására lehetőséget biztosítottak (XVI. tc.). Végül a részletesebb tárgyalást igénylő ügyekben 9 bizottságot választottak, hogy a következő országgyűlésre dolgozzanak ki részletes javaslatokat.

1790 decemberében Erdélyben is összeült az országgyűlés. A magyarországi rendek már évtizedek óta sürgették Erdély unióját az anyaországgal. Az erdélyiek eddig elleneztek az uniót, többek között azért, mert ott a protestánsok helyzete jóval kedvezőbb volt, mint Magyarországon. Most az erdélyi magyarok között is tért hódított „a két magyar haza” egyesítésének gondolata. Lipót ezt nem fogadta el, sőt a József által egyesített magyar és erdélyi kancelláriát ismét szétválasztotta. A századok elleneztek az uniót, az akkor már a lakosság többségét alkotó románoknak pedig nem volt szava az erdélyi politikában. Negyedik rendi nemzetként való befogadásukat kívánó kérvényüket az országgyűlés elutasította, s meg kellett elégedniük azzal, hogy törvény biztosította számukra a görögkeleti vallás szabad gyakorlását. Itt is 7 bizottságot választottak a szükséges javaslatok kidolgozására.

Az országgyűlés nem váltotta be azokat a reményeket, amelyeket a felvilágosult nemesség és különösen a jozefinista értelmiség hozzá fűzött: nem vívta ki az ország tényleges önállóságát, s nem hozott a rendi struktúra polgári átalakítását elindító reformokat. A nemesség zöme azonban elégedett volt: helyreállt az előző két uralkodó által megsértett rendi alkotmány, kiváltságai újra megerősítést nyertek, s jobbágyai felett gyakorolt hatalma is megmaradt.

A reformerek ezek után az uralkodóba és a bizottságokba helyezték reményeiket. Lipót 1791 nyarán valóban előkészületeket tett fontos alkotmányreform megvalósítására: országgyűlési képviselőkhöz kívánta juttatni a nem nemes néposztályokat. Titkos megbízottai ilyen irányú kérvények benyújtására biztatták a városok és falvak lakóit. II. Lipót azonban 1792. március 1-jén váratlanul meghalt, s ezzel az akció is megszakadt.

Az országgyűlés által kiküldött *bizottságok* 1791 nyarán kezdték meg üléseiket, s 1795 elejére az utolsó bizottság is befejezte munkáját. Működésük során rengeteg javaslatot kaptak megyéktől, városoktól, szakmai testületektől és magánszemélyektől. A bizottságok munkálatai a rendi intézményeket nem bolygatták, a nemesi kiváltságokat érintetlenül hagyták. Figyelemre méltó, a felvilágosodás elveit tükröző, korszerű javaslatokkal találkozunk viszont egyes szakterületeken, mint közegészségügy, népjólét, oktatásügy, igazságszolgáltatás. A legalaposabb munkát a keres-

kedelmi bizottság végezte, amely felmérte az ország gazdasági helyzetét, s javaslatokat tett az ipar és kereskedelem fejlesztésére, a vámrendszer megváltoztatására. A több ezer lapra rugó, 16 főlíó kötetet kitevő „rendszeres munkálatok” azonban a következő években nem kerültek az országgyűlés elé. Csak az 1825–1827. évi országgyűlés veszi majd elő őket.

II. Lipót váratlan és korai halála 1792-ben végleg lezárta a Habsburg Birodalomban a „felvilágosult reformok” korszakát, azokat az évtizedeket, midőn az uralkodó és a bécsi központi kormány részéről indultak ki az ország modernizálását célzó reformintézkedések. A 18. század végén a bécsi politika megmerevedett, s a következő évtizedekben a fennálló rendszer változtatás nélküli fenntartására törekedett. Lipótot 24 éves fia, *I. Ferenc* (1792–1835) követte a trónon. A Birodalom népeinek balszerencséjére Lipót számos fia közül éppen ő volt legkevésbé alkalmas az uralkodásra. Már II. József megállapította róla, hogy semmi sem érdekli, s hiányoznak belőle a legfontosabb uralkodói képességek. Kötelességtudó, de kicsinyes bürokrata, akinek az államügyekben nem volt önálló véleménye. Éppen ezért egy sajátos „kabinetabszolutizmust” alakított ki, amelyben néhány személyes kegyence tanácsai szerint intézte az ügyeket. Nagybátyja és apja munkatársai, akik a reformok hívei voltak, sorra kiszorultak környezetéből. Mindjárt trónra lépése után szigorította a cenzúrát, és megszervezte a rendőr-minisztériumot, amely mindent és mindenkit megfigyelt, még az uralkodóház tagjait is. 1801-ben, legtehetségesebb öccse, Károly főherceg javaslatára átszervezték a központi kormányzatot: minisztériumokat hoztak létre, a birodalmi szintű kormányhatóságok koordinálására felállították az Állam- és Konferencia-Minisztériumot, s az Államtanácsot is átalakították.

Alig kezdte meg uralkodását Ferenc, máris megérkezett a francia nemzetgyűlés hadüzenete, s ezzel kezdetét vette a csaknem negyedszázadon át tartó *francia háborúk* időszaka. A háború és a francia forradalom fokozódó radikalizálódása közelebb hozta egymáshoz a rendeket és az uralkodót. Ez kifejezésre jutott 1792-ben a rövid koronázó országgyűlésen, amely készségesen megszavazta az újoncokat és a 4 millió forint hadisegélyt, csereben a király megszűntette a Lipót által az előző évben felállított Illír Udvari Kancelláriát, beleegyezett abba, hogy a magyar nyelvet ezentúl rendes tantárgyként tanítsák, s kilátásba helyezte, hogy bizonyos idő múlva közhivatalt csak azok nyerhetnek, akik tudnak magyarul (1792:VII. tc.).

A politikai klíma kedvezőtlen változása a másik oldalon a patrióta nemesi ellenzék, a reformer arisztokraták és köznemeselek, valamint a jozefinista értelmiség közötti kapcsolatok szorosabbá válását s e csoportok fokozatos radikalizálódását eredményezte. A nagyobb városokban a már régebben működő szabadkőművespáholyok mellett olvasóköriek, „klubok”, titkos társaságok alakultak, ahol véleményeket cseréltek, olvasták a francia újságokat. A fiatal értelmiség és a diákság szimpátiával kísérte a francia forradalom fejleményeit, lelkesedett a „francia-

országi változásokért”. Őket általában „jakobinusoknak” nevezték, noha valódi jakobinus kevés volt köztük, inkább a girondistákkal rokonszenveztek vagy az alkotmányos királyság hívei voltak. Némelyek már a köztársaság igenléséig is eljutottak, de a forradalmi erőszakot ők is elleneztek. A kormány intézkedései egyre szaporodtak a megyei tiltakozások. A radikális értelmiségiek és a patrióta nemesek összefogásából született mozgalom 1794 tavaszán már országos méretűvé szélesedett. Hasonló mozgalmak bontakoztak ki a Birodalom egyéb tartományaiban is. A különböző demokratikus szervezkedések között azonban nem alakult ki együttműködés, így a kormány viszonylag könnyen felszámolhatta őket. Ezek közül a magyarországi mozgalom volt a legjelentősebb.

A magyarországi jakobinus mozgalom szervezője és vezetője a pesti kispolgári családból származó *Martinovics Ignác*, ferences szerzetes, leMBERGI egyetemi tanár. Európai látókörű, nagy tudású, de mérhetetlen ambícióktól fűtött, mindenáron érvényesülni akaró, hiú és önhitt ember volt. 1790-ben ő is névtelen röpirattal lépett a politika porondjára. 1791-től rendszeresen jelentéseket írt a titkosrendőrségnek, s tanácsaival ostromolta az uralkodót, aki titkos megbízásokkal látta el, s tiszteletdíjat rendelt számára. Lipót halálával udvari karrierje lezárult. Ekkor röpiratot írt Ferenc ellen, s a magyar nemesi ellenállással és radikális értelmiségi körökkel keresett kapcsolatot (de fel is jelentette őket), majd 1794 májusában megkezdte két titkos társaság szervezését, s mindkettő céljait, alapelveit kátékban rögzítette.

Az ellenzéki nemesek a *Reformátorok Társaságában* tömörültek. Tőlük azt várta, hogy felkeléssel szabaduljanak meg a Habsburgoktól, s hozzák létre a független magyar köztársaságot. A káté szerint a nemesség továbbra is megmarad, s csak a nemesnek lesz tulajdonjoga. A jobbágyok bérlővé alakulnak, akik a föld nemesi tulajdonosával szerződést kötnek, s a bért pénzben, terményben vagy munkával fizetik. Az országgyűlés felét a nemesek, másik felét a nem nemesek választott képviselői alkotják. Elképzelése szerint Magyarország szövetséges köztársaság, azaz nemzetiségi jellegű tartományok föderációja lenne.

Részlet a Reformátorok Titkos Társaságának Kátéjából (1794)

Mivel magyar nemzetben mindazokat a különböző nemzetiségű népeket értjük, amelyek a Magyarországhoz tartozó tartományokban élnek, ezért minden nemzetiség alkotson külön tartományt, éljen külön politikai alkotmánnyal, egymással azonban szoros szövetség kösse össze őket. Azaz: Magyarország alakuljon szövetséges köztársasággá, melyben minden nemzetiség szabadon használja saját nyelvét, éljen saját erkölcsi és szokásai szerint és élvezzen teljes vallásszabadságot. A köztársaság boldogságához elegendő az, ha az egyes nemzetiségeket szövetség kapcsolja egymáshoz.

A magyar jakobinusok. Iratok, levelek, naplók. (Szerk. Benda Kálmán) Bp. 1957, 169–170.

A *Szabadság és Egyenlőség Társaságát* a jakobinusok, azaz a radikális demokrataik számára szervezte, akiknek a nemesség félreállításával végre kell majd hajtanniuk a teljes polgári átalakulást. Az ő kátéjuk *Az embernek és a polgárnak oktató könyvecskéje* címet viseli, s általános radikális elveken túl jóformán semmi konkrétumot nem tartalmaz.

A szervezkedés irányítására 4 igazgatót nevezett ki: Hajnóczyt, Szentmarjay Ferencet, Laczkovics Jánost és gróf Sigray Jakabot. Valamennyi tag nevét csak ők ismerték. Minden tagnak két új tagot kellett beszerveznie. A szervezkedés 1794 nyarán folyt, s mintegy 3 hónap alatt 200–300 tag csatlakozott a társaságokhoz, nagyrészt fiatal nemesi értelmiségiek, de voltak köztük vezető megyei tisztviselők és állami hivatalnokok is.

Martinovicsot július végén Bécsben letartóztatták, s részletes beismerő vallomást tett, alaposan felnagyítva a szervezkedés méreteit. Ezek után letartóztatták a 4 igazgatót, majd év végéig mintegy félszáz másik résztvevőt. A per a Királyi Táblán zárt ajtók mögött folyt. 18 vádlottat halálra ítélték, ötöt felmentettek, a többiek hosszabb-rövidebb börtönbüntetést kaptak. A király 11 halálos ítéletet várfogságra változtatott (köztük volt Kazinczy és Verseyhy Ferenc). Martinovicsot és a 4 igazgatót 1795. május 20-án lefejezték, ezt követte néhány nap múlva Óz Pál és Szolnocsik Sándor kivégzése. „Példa kelle, hogy rettegjen az ország” – írta Kazinczy a naplójába.* Az elrettentés sikerült: az ellenzéki megyék, a patrióta nemesi reformerek és a radikális demokratak egyaránt elnémultak. A magyar politikai vezető réteg több mint három évtizedig nem tett lépéseket sem a polgári átalakulás felé, sem az állami önállóság szélesítése érdekében. Aki mégis ilyesmirel ábrándozott, mint például Berzeviczy Gergely, az gondolatait csak magának írta le, nyilvánosságra nem kerültek.

Még folyt a jakobinusok pere, midőn 1795 áprilisában a nádor, Sándor Lipót főherceg javaslatot tett bátyjának a magyarországi kormányzat irányelveiről. Legfontosabbnak a „francia eszmék” terjedésének megakadályozását tartotta. Ennek érdekében erős kormányt, a hivatalnokok, megyei vezetők és különösen a tanárok szigorú ellenőrzését javasolta. Az ifjú nádor néhány hét múlva balesetben meghalt, de Ferenc hosszú uralkodása során mindvégig szem előtt tartotta javaslatait. Az elhunyt nádor helyébe a király másik öccsét, *József főherceget* nevezte ki Magyarország helytartójává, akit az országgyűlés 1796-ban nádorrá választott. Több mint fél évszázadig, 1847-ben bekövetkezett haláláig viselte ezt a tisztséget. József nádor Magyarországon és a magyarok közt élve másképp, a magyar szempontokat is figyelembe véve látta a birodalom problémáit, s méltányosabb politikát, egyenlő elbánást kért Magyarországra számára. Egyelőre nem sok eredménnyel. Betiltották a szabadkőműves-páholyokat, az olvasóköröket, bezárták a kölcsön-

* Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója. *Kazinczy Ferenc művei.* Bp. 1979, I. 455.

könyvtárakat. A kormányzat legfontosabb szerve a rendőrség lett, amely az egész birodalmat behálózó besúgóhálózatot épített ki, s hatáskörébe került a cenzúra irányítása is. 1803-ban felállították az „újracenzúrázó bizottságot”, amely az 1791 előtt megjelent könyvek közül több mint kétezret betiltott. Így próbálták távol tartani a Birodalomtól a felvilágosult, forradalmi, majd a liberális eszméket.

A Habsburg Monarchia és Magyarország történetét 1792 és 1815 között alapvetően meghatározta a francia háborúk. 23 év alatt 6 háborúra került sor, ezek közül ötöt szövetségeseivel vívott a birodalom, de egy ízben (1809) egymagában állt szemben Napóleonnal. Az első két háborút lezáró campoformiói (1797), majd lunéville-i békében (1801) Ferenc lemondott Belgiumról, a Rajna bal partjáról és Lombardiáról, cserében viszont megkapta az 1797-ben megszűnt Velencei Köztársaság területeit. 1805-ben és 1809-ben Napóleon Bécsbe is bevonult. Az 1805 végén megkötött pozsonyi békében az egykori velencei területeket elvesztette, s ráadásul Tirolt és Vorarlberget is, majd az 1809. évi schönbrunni békében Krajnát, Triestet, Karintia déli részét, Horvátország és a Határvidék Szávatól délre eső területeit és Fiumét is át kellett adni a franciáknak, akik itt létrehozták a Francia Császárság Illyria tartományát. Ezt követően került sor 1810-ben Napóleon és Mária Lujza, Ferenc leánya házasságkötésére. A sorozatos vereségek után, 1813-ban fordult a hadiszerencse: Ferenc csatlakozott a franciaellenes szövetséghez, s csapatai részt vettek a győztes lipcei csatában. Ezt követően a birodalmi seregek visszaszerezték az előző békékben elvesztett területeket.

Midőn 1804-ben Napóleon francia császár lett, I. Ferenc felvette az „Ausztia örökös császára” címet. Az *Osztrák Császárság* megalakulása nem változtatott a Magyar Korona országainak államjogi helyzetén. Midőn pedig 1806-ban Napóleon protektorátusa alatt megalakult a Rajnai Szövetség, Ferenc lemondott a német-római császári címről. Ezzel megszűnt a több mint 800 évig fennállt Német-római Császárság.

1814 végén Bécsben összeült az európai államok kongresszusa, hogy létrehozza Európa új rendjét. A bécsi kongresszus 1815. június 8-án kelt záróokmánya szerint a Habsburg Birodalom visszakapta 1797 előtti területeit, s ezenfelül megkapta a vegérvényesen megszűnt Velencei Köztársaság örökségéből Velencén kívül Isztriát és Dalmáciát. Elvesztette viszont Németalföldet (Belgiumot). Ez év novemberében I. Ferenc császár, I. Sándor orosz cár és III. Frigyes Vilmos porosz király részvételével létrejött a *Szent Szövetség*, amelynek feladata a bécsi kongresszus által létrehozott európai rend védelme, a forradalmi, liberális és nemzeti mozgalmak elfojtása volt. Ugyancsak 1815-ben alakult meg a Német Szövetség, amelyben Ausztia játszott vezető szerepet. A következő években a Szent Szövetség, amelyhez Franciaország is csatlakozott, fegyveresen beavatkozott mindenütt, ahol forradalom tört ki, így az 1820-as évek elején Itáliában és Spanyolországban.

A francia háborúk idején a Magyar Korona országaiból kiállított ezredek és határőrzászlóaljok, amelyek együttes hadilétszáma 1800 körül 116 ezer főt tett ki, a

Birodalom egész hadseregének több mint egynegyedét alkották. A francia háborúkban összesen több mint 300 ezer magyarországi katona vett részt. A háborús veszteség mintegy 120–150 ezer halottra és sebesültre tehető. A nemesi felkelést négy alkalommal hívták fegyverbe, de bevetésükre csak egyszer került sor: 1809-ben, amikor a francia csapatok benyomultak Magyarország területére. A János főherceg vezetése alatt álló reguláris ezredekkel egyesült felkelő had június 14-én a Győr mellett vívott ütközetben vereséget szenvedett. Ezt megelőzően, 1809 májusában Napóleon Schönbrunnból kiáltványt intézett a magyarokhoz, illetve pontosabban: a magyar nemességhez (a magyar szöveg Batsányi János munkája). Ebben felajánlotta nekik a függetlenséget, s rájuk bízta, hogy fenntartják-e a rendi alkotmányt vagy pedig változtatásokat kívánnak tenni rajta. Felszólította őket, hogy tartsanak nemzeti gyűlést és válasszanak királyt maguknak. A kiáltványnak az országban nem volt komoly visszhangja.

Ez a tény is jelzi, hogy a francia háborúk idején együttműködés, szövetség alakult ki az udvar és a magyar rendek között. Mivel az uralkodónak katonára és pénzre volt szüksége, gyakran (1796 és 1812 között hatszor) hívta össze az országgyűlést, amely minden alkalommal megszavazta a kért újoncokat, a hadiadót és a hadsereg számára szükséges lovakat, takarmányt és élelmiszereket, sőt 1807-ben önkéntes hadisegély címén még a nemességet is megadóztatta. Ennek fejében az uralkodó beleegyezett a magyar nyelv hivatalos használatának kiterjesztésébe. Az udvar és a rendek tartós együttműködésében szerepet játszott az is, hogy a *háborús konjunktúra* igen kedvezett a birtokos nemességnek. A gyorsan emelkedő terményárak mellett terményeit jó áron el tudta adni. Növekvő jövedelmeik lehetővé tették új kastélyok, kúriák építését, azok belső berendezéseinek kényelmesebbé, sőt fényűzőbbé tételét. A birtokos nemesek az új esztendőre csendes tavaszi esőt és hosszú, távoli háborút kívántak egymásnak.

A hosszú és sorozatos vereségekkel járó háború azonban növekvő kiadásokkal járt, amelyek felborították az államháztartás egyensúlyát. A Habsburg Monarchia rohamosan eladósodott. Az államadósság 1780-ban 289 millió, 1790-ben 383 millió, 1810-ben pedig már 625 millió forint volt, több mint tizenkétszerese az évi állami bevételeknek. Mivel a hadikiadásokat már sem az adókból, sem kölcsönökből nem lehetett fedezni, a kormány papírpénz-kibocsátáshoz folyamodott. A Habsburg Birodalom pénze 1753 óta az ezüst alapú konvenció vagy pengő forint volt. A forgalomban lévő papírpénz mennyisége rohamosan növekedett: 1798 és 1811 között 91 millió forintról 1061 millióra. Ennek következtében a bankjegyek gyors ütemben elértéktelenedtek az ezüstforinthez képest: száz ezüstforintért 1800-ban 116, 1808-ban 223, 1810-ben már 646, 1811 januárjában pedig 833 forintot kellett adni papírpénzben (ez volt az ún. árszió). A kormányzat ekkor elhatározta a papírpénz leértékelését, *devalvációját*. A papírpénz értékét egyötödére csökkentette: a forgalomban lévő 1061 milliónyi bankcédula helyett 212 millió forint értékű

„váltócédulát” bocsátottak ki. Ez azonban nem eredményezett stabilizációt, mivel a kormány kénytelen volt ismét a bankóprést alkalmazni. A háború befejezése után 1816-ban került sor a *második devalvációra*: az 1811-ben kibocsátott váltócédulát 40 százalékkal leértékelték, s így kialakult a papír- és az ezüstpénz immár tartósan stabil aránya, amely 1848-ig nem változott: 2,5 váltóforint ért 1 ezüstforintot. A valutaügy kezelésére 1817-ben megalapították az *Osztrák Nemzeti Bankot*, amely részvénytársasági magánbank volt, de rendelkezett a bankjegykibocsátás állami monopóliumával. A valuta stabilitását az biztosította, hogy a forgalomban lévő bankjegyek jelentős része fedezve volt a bank birtokában lévő nemesfémkészlettel, s a bank bárki kívánságára átváltotta a papírforintot ezüstforintra.

Az első devalváció jelentős anyagi veszteségeket okozott a birtokos nemesség egy részének, de igazán súlyosan az adózókat érintette, akiknek az adót a régi összegben kellett fizetniük. Az országgyűlés és a megyék hevesen tiltakoztak a leértékelés ellen. Erre Klemens von Metternich kancellár, aki 1809-ben vette át a Birodalom külügyeinek irányítását, de Magyarország kormányzatába is rendszeresen beleszólt, 1811 végén azt javasolta, hogy szüntessék meg Magyarország alkotmányos különállását. Erre azonban nem került sor, mert az akkor éppen szövetséges Napóleon ellenezte a dolgot. A rendi alkotmány tehát formálisan továbbra is érvényben maradt. Országgyűlést azonban 1812 után nem hívtak össze, a megyékben pedig oly módon igyekeztek visszaszorítani a hagyományos, rendi ellenzéki vezető réteget, hogy a tisztújításoknál elrendelték a személyenkénti szavazást, így a könnyen megvásárolható kispapok majorizálhatták a birtokosokat. Az uralkodói rendeletek éveken át nem ütköztek nagyobb ellenállásba.

Megváltozott azonban a helyzet két rendelet nyomán. Ferenc 1821 áprilisában elrendelte, hogy az 1813-ra és 1815-re esedékes 90 ezer újoncból a hátralékban maradt 28 ezer újoncot sorozzák be. 1822 augusztusában pedig olyan rendeletet adott ki, hogy az 1811–1812. évi országgyűlés által váltócédulában megszavazott 5,3 millió hadiadót ezüstben kell fizetni. Ez két és félszeres adóemelést jelentett. E rendeletek ellen már országos méretű *megyei ellenállás* bontakozott ki. A megyék közel fele feliratban tiltakozott, s csak a második vagy harmadik felszólításra engedelmeskedett. A többi megye a passzív ellenállást választotta, s ismételt felszólításra sem hajtotta végre az uralkodói rendeleteket. Ezekbe a megyébe királyi biztosokat küldtek, akik erőszakos eszközökkel, a végsőkig ellenálló megyék esetében katonai karhatalom segítségével törték le az ellenállást. Bécsben nem akarták túlfeszíteni a húrt, ezért lassan engedtek. A köznemesség által vezetett megyék ellenállásán végül ismét megtört az abszolutizmus újabb, több mint egy évtizedig tartó támadása.

1825 szeptemberében – 13 évi szünet után – ismét összeült az *országgyűlés*, amely ezúttal két évig tartott. Ezen helyreállt az udvar és a rendek közötti kompromisszum, lényegében a rendi alkotmány megerősítése, ahogy akkoriban mondták:

„körülbánolása” jegyében. Megerősítették az ország önállóságáról és kormányzatról szóló 1791. évi törvényeket, a király elismerte, hogy az adó és az újoncok megajánlása az országgyűlés joga, amelyet ezentúl háromévenként bizonyosan megtartanak. Az adót 4,4 millió ezüstforintban állapították meg. Az adóteher arányosabb elosztása végett elrendelték az adózó népesség országos összeírását (ezt 1828-ban végre is hajtották). Felsőbüki Nagy Pál felvetette a jobbágyság terheinek csökkentését, de javaslatát elutasították. Ugyancsak nem történt előrelépés a magyar hivatalos nyelv ügyében. Viszont az 1827:XI. tc. – gróf Széchenyi Istvánnak az 1825. november 3-i kerületi ülésen tett felajánlása nyomán – intézkedett „a hazai nyelv művelésére föllátható tudós társaságról vagy magyar akadémiáról”.

Az ország jövőjére meghatározó befolyást gyakorló döntésnek bizonyult az országgyűlésnek az a határozata, amely elrendelte az 1790–1791. évi országgyűlés által kiküldött rendszeres bizottságok munkálatainak elővételt. 81 tagú bizottságot választottak ezen munkálatok megtárgyalására, kiegészítésére és törvényjavaslatok kidolgozására. Ez a bizottság kezdetben kilenc albizottságra oszolva dolgozott, majd együttesen tárgyalták meg javaslataikat a szükséges teendőkről. A bizottság sok változtatást látott szükségesnek, de ezek nem mutattak túl az adott rendszer keretein. A leginkább előremutató javaslatokat az úrbéri bizottság munkálata tartalmazta, ezek majd meg is valósulnak az 1832–1836. évi országgyűlés törvényeiben. Figyelemre méltó új szempontok merültek fel a kereskedelmi bizottság javaslataiban is, melyek elsősorban a vámrendszer módosítását kívánták a magyar kereskedelem fellendítése érdekében. Javaslataiknak meg is lett az eredménye: 1829-ben több száz vámtételt csökkentettek a magyar gazdaság igényeinek megfelelően. A *rendszeres bizottsági munkálatok* 1830-ban nyomtatásban is megjelentek, majd a megyékben megvitatták őket. Ezek a viták új korszakot nyitottak meg hazánk történetében: a polgári átalakulást kezdeményező reformok korát.

5.1.12. A reformkor: a polgári átalakulás előkészítése

A magyar történelmi köztudat sokáig 1825-öt tekintette a reformkor kezdetének. Az 1825–1827. évi diéta azonban még nem nevezhető reformországgyűlésnek. Néhány évtizede a korszakkal foglalkozó történészek (elsősorban Barta István kutatásai nyomán) 1830-at tartják fordulópontnak.

Az 1830. év Európa történetében is fontos változásokat hozott. A párizsi júliusi forradalom nyomán forradalmi hullám söpört végig a kontinensen. Belgiumban felkelés tört ki, s az ország, elszakadva a Németalföldi Királyságtól, kikiáltotta függetlenségét. A forradalmi mozgalmak áterjedtek egyes német és itáliai államokra is. Ősszel felkelés tört ki az Orosz Birodalomhoz tartozó kongresszusi Lengyelországban. Ez utóbbi komoly visszhangot és rokonszenvet váltott ki Magyaror-

szágon: gyűjtést rendeztek a lengyelek számára, több mint 30 megye feliratban sürgette Bécs közbelépését, a felkelés leverése után pedig szívesen befogadták a menekült lengyel tiszteket.

1830 januárjában megjelent a magyar polgári átalakulás első programja: Széchenyi *Hitele*. 9 vaskos latin nyelvű kötetben ebben az évben adták ki, s küldték szét a rendszeres bizottságok munkálatait, amelyeket a következő két évben a megyékben megvitattak. Ezek a megyei viták döntő szerepet játszottak a liberális reformmozgalom megindulásában és a reformellenzék kialakulásában. Egyes megyéknek a rendszeres munkálatokra tett észrevételeiben már találkozunk azokkal a reformjavaslatokkal, amelyek majd a reformországgyűlések vitáinak középpontjában fognak állani. Ezekben a megyei vitákban emelkedtek ki azok a politikusok, akik a következő években a reformmozgalom vezetői lesznek.

A „reformkor” elnevezés azt juttatja kifejezésre, hogy a magyar politikai elit a polgári átalakulást fokozatos reformokkal, alkotmányos úton, az országgyűlésen alkotott törvényekkel akarta megvalósítani. Ennek megfelelően a reformok megvalósításáért folytatott küzdelem színterei a hagyományos rendi intézmények: a vármegyék közgyűlései és az országgyűlés voltak. A reformokat támogató közvélemény, egyfajta „reformklíma” kialakításában, a különböző reformelképzelések és programok összecsapásában és vitájában azonban egyre növekvő szerepet játszottak a nyilvánosság új eszközei és terei: az egyesületek és a sajtó.

A 18. században a felvilágosodás eszméinek terjesztésében és a felvilágosult nemesi reformerek nézeteinek kialakulásában fontos szerepet játszottak a szabadkőműves-páholyok. A szabadkőművesség Ausztriában a század közepén, nálunk az 1760-as évek végétől terjedt el. II. József uralkodása idején hazánkban 28–30 páholy működött, tagjaik száma 600 és 1000 között volt. A páholyokban – ahol nem voltak születési és rangbeli különbségek – rendszeresen megvitatták a kor társadalmi és kulturális problémáit. Az 1790-es években a jozefinista értelmiség fontos találkozó helyei voltak az olvasókörök és „klubok”. Az egyesületek és társaságok száma az 1820-as évektől ugrásszerűen megnövekedett. Kezdetét vette a „civil társadalom” szerveződése. A korban élt jeles történétíró, Horváth Mihály írja: „Egy évtized óta mindennemű tudományos, művészeti, emberiségi és anyagi célok elérésére számos, naponként szaporodó társaságok és egyesületek alakulnak közöttünk, melyek minden osztályúakat egyesítenek kebelükben; e társulatok kizárólag egyenlőségi elven alapulnak.”* 1848-ban Magyarországon 500, Erdélyben mintegy 100 egyesület létezett, tagjaik száma 100 ezer körül járt. Túlnyomó részük 1830 után keletkezett.

A nyilvánosság másik rohamosan bővülő tere a sajtó volt. A magyar nyelvű sajtó kezdetei az 1780-as évekre nyúlnak vissza: Pozsonyban jelent meg 1780-tól a

* Idézi Mezey Barna (szerk.) *Magyar alkotmánytörténet*. 2. átd., jav. kiad. Bp. 1998, 198.

Magyar Hírmondó, Bécsben a *Magyar Kurír* (1786). Az utóbbiban olvassuk az 1790. évi országgyűlésről szóló tudósításban: „Nyomtattassék magyarul a Deárium; mert a szabadságnak a publicitás, a dolgoknak közönséggé való tétélek az első jele!”** A 19. század elején Kultsár István Pesten megjelenő lapja, a *Hazai Tudósítások* (1806), majd 1808-tól *Hazai és Külföldi Tudósítások* a legolvasottabb hírközlő újság. A polgári nemzetté válás eszméinek megvitására, a hazai valóság alaposabb bemutatására a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain volt lehetőség, legálábbis 1819 és 1832 között, midőn Thaisz András, majd Vörösmarty Mihály voltak a folyóirat szerkesztői. Az 1830-as évek második felében a Bajza József által szerkesztett *Athenaeum* volt a liberalizmus eszméinek legszínvonalasabb fóruma. Az ekkoriban elszaporodó irodalmi folyóiratok és a divatlapok is érintették áttételesen a polgári reformokat.

Az 1830-as években jelent meg nálunk a szoros értelemben vett politikai hírlap. Széchenyi István lapja volt az 1832-től hetente kétszer megjelenő *Jelenkor*, Helmezy Mihály szerkesztésében. Programja: „a nemzeti erőknek minden oldalú, szabad, de józan kifejtése, egyesítése”.** A kormánytámogató fiatal arisztokraták, az újkonzervatívok több lapot is indítottak: 1837-ben Pozsonyban a *Hírnököt*, majd 1841-ben a *Világot*, amely a „megfontolt haladás” támogatását tűzte ki céljává, végül 1844-ben a *Budapesti Híradót*. A modern magyar politikai hírlap megszületését 1841 elején Kossuth Lajos lapjának, a *Pesti Hírlapnak* az első száma jelentette. A lap előfizetőinek száma meghaladta az ötezret. Erdélyben a reformerek lapja az *Erdélyi Híradó* volt, a konzervatívoké a *Múlt és Jövő*, mindkettőt Kolozsvárt szerkesztették. 1847-ben 6 magyar nyelvű politikai hírlap jelent meg, hetenként két vagy négy alkalommal. E lapok előfizetőinek száma megközelítette a tízezret, de olvasóik száma ennél sokszorta többre tehető, mert az előfizetők jelentős része kaszinó, olvasókör vagy egyéb egyesület volt. Mindent egybevéve megközelítően százezerre becsülhető azoknak a száma – a lakosság nem egészen 1 százaléka –, akik az országgyűlés és a megyegyűlések vitáit, a politikai elit tagjainak állásfoglalásait nyomon követhették a sajtóban, a reformkérdéseket megvitathatták a különféle egyesületekben.

A korabeli Európa korszerű eszmevilágát, politikai irányzatait a hazai olvasók főleg a délnémet liberális lapból, az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ból ismerhették meg, amely rendszeresen foglalkozott a magyarországi viszonyokkal, gyakran közölt cikkeket magyarországi szerzők tollából is. A nyugat-európai liberális eszmék megismeréséhez hozzájárultak azok a német, francia vagy angol nyelvű könyvek is, amelyeket az érdeklődők megvásárolhattak, főleg Pest és Buda nagy könyvkereskedéseiben, de más jelentősebb városokban is. Eötvös József az 1840-es években min-

* Kókay György (szerk.) *A magyar sajtó története*. I. 1705–1848. Bp. 1979, 144. (Kiemelés – K. L.)

** *Jelenkor*, 1832. január 4., 1.

den lipcsei könyvvásáron ládászámra rendelte meg a könyveket. E könyvek révén európai látókörre tehettek szert azok a politikusok is, akik nem jutottak túl az ország vagy a Birodalom határain (mint pl. Kossuth). De azoknak a köre is jelentősen kibővült, akik személyes tapasztalatok révén ismerhették meg az európai centrumnak a reformerek számára mintául szolgáló országait. Míg a 18. században és a 19. század elején főleg gazdag arisztokratáknak nyílt lehetősége európai utazásra, 1830 után egyre több fiatal köznemes, értelmiségi tett európai körutat, s tapasztalatairól többségük be is számolt könyvben vagy a folyóiratok hasábjain.

A reformerek „liberálisoknak” vallották magukat. Eszmerendszerük, politikai ideológiájuk az európai *liberalizmus* sajátos hazai változata volt. Legfontosabb sajátossága abban rejlett, hogy a rendi-feudális struktúra lebontását és a polgári átalakulást a régi rend kiváltságos uralkodó osztálya, a *birtokos nemesség* kívánta megvalósítani, mégpedig a rendi intézmények segítségével, s oly módon, hogy vezető pozícióját a létrehozandó új, polgári Magyarországon is megőrizze.

A liberalizmus lényegét és fő céljait Kossuth Lajos az állampolgárok általános szabadságának és jogegyelőségének megvalósításában és a modern, polgári nemzetek megteremtésében határozta meg.

Kossuth Lajos a liberalizmusról

A liberalizmus a szabadság és alkotmányosság áldásait minden emberre kiterjeszteni törekszik... a liberalizmus a nemzeteket öntudatra ébresztve, a polgárokat cselekvésre idézve, nemzetiségeket alkot és léptet a sorompók közé, szabadon engedve mindeniknek versenyzést.

Pesti Hírlap, 1842. júl. 28., 164.

A magyar liberálisok mintaképe a fejlett Nyugat-Európa, elsősorban Franciaország és Anglia volt, ahhoz szerették volna hasonlóvá tenni elmaradott hazájukat, s bekapcsolni az európai polgárosodás folyamatába. Ezt a célt az „érdekegyesítés” révén kívánták elérni. Kölcsey és Deák a nemesség, a polgárság és a parasztság külön érdekeinek egyeztetését, egybeolvasztását sürgették egy „magasabb közös érdek” jegyében: ez pedig a „szabadság és tulajdon”, vagy Kossuth későbbi megfogalmazásában: „szabad föld – szabad ember”. Az érdekegyesítést fokozatos jogkiterjesztés révén gondolták megoldani, a kor egyik kedvenc fordulatával élve: a 10 millió nem nemes beemelésével az alkotmány sáncai mögé. Ez a gyakorlatban annyit jelentett, hogy nem nemesek is bírhasanak földtulajdont, viselhesenek közhivatalt, a jobbágyok szabaduljanak meg a földesúri függéstől, s legyenek telkeik teljes jogú, szabad tulajdonosaivá, a törvény előtt minden állampolgár egyenlő legyen, s választott képviselői révén szólhasson bele a politikába, végül a kiváltságos osztályok is fizessenek adót, vállaljanak részt a közterhekből.

A sajátos magyar liberalizmusban – az ország közjogi helyzetéből és soknemzetiségű jellegéből adódóan – a polgárosodással egyenértékű helyet kapott a nem-

zeti problematika. Ezt fejezte ki a liberális reformmozgalom egyik sokat idézett jelszava: „haza és haladás”. A reformerek programjában összekapcsolódtak a társadalmi reform és a nemzeti önrendelkezés bővítésének igényei. A polgárosodás számukra a modern, polgári nemzet és a magyar polgári nemzetállam megteremtését is jelentette. Óhajunk, „hogy egykor a valóságos magyar nemzet négyszáz ezerből tizenkét millióra emeltesék” – írta Deák 1832. februárjában Vörösmarty-nak.* Ez azt jelzi, hogy a hagyományos rendi nacionalizmus – amely nemzet (*natio Hungarica*) alatt csak a kiváltságos rendeket, a nemességet értette – átalakult liberális nacionalizmussá, amely a nemzet egyenjogú tagjának tekint minden állampolgárt, vallási és etnikai különbségre való tekintet nélkül.

Természetes, hogy a politikai jogokkal egyedül rendelkező nemesek közül a liberális program nemzeti célkitűzéseit sokkal többen tudták elfogadni – hiszen ez összhangban volt a rendi függetlenségi küzdelmek több évszázados hagyományaival –, mint a kiváltságaik megszüntetésével járó társadalmi reformokat. A liberális elit viszont egyszerre kívánt és remélt dolgozni a haza javán és a haladás előmozdításán.

A magyar liberálisok bővíteni kívánták Magyarország önrendelkezését, de a Habsburg Birodalmon belül. 1848 előtt senki nem tűzte ki célként a kapcsolat felbontását, legfeljebb lazítását, illetve két egyenrangú fél szövetségévé fejlesztését. A Birodalomhoz való ragaszkodás mögött e nemzedék különböző félelmei álltak. „Meg vagyok arról győződve, hogy a monarchiát veszély, Magyarország önállását és nemzetiségét halál fenyegeti” – írta Deák 1842-ben.** A veszély egyik forrása az „Éjszaki kolosszus”, azaz a cári Oroszország terjeszkedése, a másik a nemzetiségi, elsősorban a szláv kérdés, amely felbomlással fenyegeti a történeti Magyarországot. Úgy látták, hogy e fenyegetésekkel szemben a magyarság egymagában gyenge, csak az alkotmányos monarchiává átalakított, korszerűsített Habsburg Birodalom nyújthat számára védelmet. Ezért sürgették a birodalom másik felében is az abszolutizmus felszámolását, s az örökös tartományok számára is a polgári alkotmányosság biztosítását.

A liberális reformmozgalom eszmei megalapozását Széchenyi István (1791–1860) és Wesselényi Miklós (1796–1852) végezték el az 1830-as évek elején megjelent írásaikban.

Gróf Széchenyi István életútját sokban meghatározta a szülői ház öröksége: édesapja, Ferenc felvilágosult reformer és mélyen vallásos katolikus volt. Az ifjú katonatiszt 1814-ben kezdett naplói híven tükrözni belső fejlődését: hogyan lett az anyanyelvét elfelejtő, könnyelmű arisztokratából egy nemzet ébresztője és reformátora. Külföldi utazgatások után lassan felfedezi szegény, „csúnyácska” hazáját is, észreveszi annak elmaradottságát. Számára a haza az egész országot jelenti

* Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek. I. 1825–1849.* (Vál. Molnár András) Bp. 2001, 32. Uo. 345.

és annak minden lakóját rendi különbség nélkül, nemest és jobbágyot egyaránt. Ő nem a nemesi kiváltságokért, hanem „az ország egyetemes szabadságáért” akar küzdeni. Először társadalmi téren lép fel: lóversenyeket szervez, kaszinót alapít, hogy a hasonló gondolkodásúakat egyesítse, elősegítse a reformok melletti közvélemény kialakulását. Egyre inkább felismeri, hogy az ország szegénységének és elmaradottságának fő oka az egész rendi-feudális rendszer, amelyet meg kell változtatni, hogy kiszabadulhassunk az „elavult rozsdás szisztéma bilincseiből”. Ezt írta meg a *Hitelben*, amelynek „legfőbb irányzata »figyelem-gerjesztés« s annak megmutatása volt, hogy mind alkotmányunkban, mind szokásinkban, mind polgári helyzetünkben tetemes javításokra legsürgetőbb szükségünk van, mert az előrehaladás és helybenmaradás közt forog nemzeti életünk 's halálunk”.^{*} Az átalakulás első szakaszának részletes programját az 1832. évi országgyűlés követőihez, „Magyarország képviselőihez” írt *Stádium* című könyvében fejtette ki (kiadását a cenzúra nem engedélyezte, ezért 1833-ban Lipcsében jelent meg). 12 törvényjavaslatban foglalja össze a teendőket.

Részlet Széchenyi István *Stádium* című művéből

Hunnia minden lakosinak polgári létet adni! Im ez, a' mit 1832-ben teljes meggyőződésem szerint, honunkra nézve nemcsak nem időelöttinek, sőt szinte már időutáninak tartok... Honunk minden lakosinak a' nemzet sorába iktatása bizonyos életet terjesztend; 9 milliónak ezentúl is abbuli kirekesztése ellenben elkerülhetlen halált hozand anyaföldünkre. Ez lélekisméreti vallomásom!

XII. törvény.

A' hitel haszna és kára mindenkit egyenlőn ér.

Az ösiségi Jog (jus aviticitatis) örökre el van törölve.

A magszakadásból származó fiscalitások örökre megszűnnek.

Magyarországban mindenki bírhat ingó és ingatlan jószágot mint sajátot (jus proprietatis).

Mindenki egyenlőn áll a törvény őtalma és súlya alatt.

A nemtelenek is választanak magoknak megyei pártvédet.

A házi pénztár s országgyűlési költségekhez idom szerint mindenki fizet.

A vízek, utak s helyi vám elrendelése mindonlót egyenlőn ér s országgyűlési tárgyak.

Monopóliumok, czéhek, limitatiók s egyéb illyes a köz szorgalmat és concurrentiát akadályozó intézetek örökre eltöröltetnek.

Magyarországban csak magyar nyelven szóló törvény, parancs, ítélet kötelez.

Minden törvényhatóság csak a helytartó Tanács közbenjárása által hallja a fejedelmi szót, ítéletek mint tanácskozások csak nyilvánosan (publice) tartatnak.

Széchenyi István: *Stádium*. Lipcse, 1833, 29–32.

Széchenyi a szükségesnek tartott reformokat a nagybirtokos arisztokrácia vezetésével akarta, a kormány támogatásával remélte megvalósítani, ezért a gazdasági és társadalmi reformokra, az erkölcsi megújulásra helyezte a hangsúlyt, Magyar-

^{*} Széchenyi István: *Stádium*. Lipcse, 1833, 1.

ország és a Birodalom viszonyának problémáit nem feszegette. A hagyományos rendi politikálástól nem sok eredményt várt, ezért nemigen vett részt az országgyűléseken. Inkább sokféle gyakorlati tervének megvalósításával foglalkozott. Legsürgősebbnek a korszerű infrastruktúra kiépítését tartotta. Az 1830-as években királyi biztosként irányította az Al-Duna szabályozását, majd 1845-től a Helytartótanács közlekedési osztálya elnökeként kezdeményezte a Tisza szabályozását, a Tiszavölgy ármentesítését. Szerepe volt a dunai gőzhajózás megindításában, és vasúti tervekkel is foglalkozott. Legmaradandóbb alkotása a Lánchíd felépítése. Ipari téren kezdeményezte modern gőzmalmok létesítését (pesti Hengermalom), s az ő javaslatára települt Óbudára a Birodalom legnagyobb folyami hajógyára. Sokat tett Buda-Pestnek az ország központjává való fejlesztéséért.

Wesselényi Miklós erdélyi arisztokrata, Széchenyi barátja (1822-ben együtt utazták be Nyugat-Európát) az 1820-as évek végén szintén írásba foglalta reformokkal kapcsolatos gondolatait. Ő is az 1832 végén kezdődő országgyűlés számára akart programot adni *Balítételekről* írt könyvével, de a cenzúra ezt sem engedélyezte, így csak 1833-ban jelenhetett meg Lipcsében. Széchenyitől eltérően ő az országgyűlésen is kifejtette nézeteit. Szatmár megyében kis birtokot vásárolt, hogy joga legyen részt venni a magyarországi politikai életben. Az 1830. évi és az 1832-ben kezdődő diétán ő volt az ellenzék vezére. Elvei sok vonatkozásban azonosak voltak Széchenyi nézeteivel, de barátjától eltérően ő az ország elmaradottságának fő okát az abszolutizmusra hajló bécsi kormánypolitikában látta, s a rendi politikai fórumokon, a megyékben és a diétán kívánt harcolni a társadalmi reformokért és a nemzeti önrendelkezés bővítéséért, felhasználva a hagyományos közjogi ellenzéki fegyvereket a kormányzattal szemben. A jobbágykérdés megoldásának az államilag szabályozott örökváltságot tartotta. Az ő programjában nagy hangsúlyt kapnak a politikai reformok: a népképviselő, a miniszteri felelősség, lényegében a polgári jellegű alkotmányos monarchia megvalósítása.

Az 1830. évi rövid országgyűlésen 25 év után végre előrelépés történt a magyar hivatalos nyelv ügyében, de a társadalmi kérdések megvitatását a következő országgyűlésre halasztották. Az 1831 őszi diétát azonban az országon végigvonuló kolerajárvány miatt nem tudták megtartani. A kolera szörnyű pusztításait fokozta a meggondolatlan hatósági intézkedések által kiváltott *felkelés*, amely 1831 nyarán az északkeleti megyék (Zemplén, Abaúj, Sáros, Szepes, Gömör) nyomorgó – többségében szlovák és ruszin – parasztsága körében tört ki. A parasztok – abban a hitben, hogy az urak fertőtlenítés ürügyén meg akarják mérgezni a kutakat – kastélyokat, kúriákat raboltak ki, s dühüknek vagy kétségbeesésnek „úr” is áldozatul esett. Az öt megye mintegy 150 helységére kiterjedő kolerafelkelést a katonaság verte le. A parasztfelkelésnek polarizáló hatása volt: a nemesek többségét minden változtatás még hevesebb ellenzésére, a reformereket viszont határozottabb cselekvésre ösztönözte.

A rendszeres bizottságok operátumai az 1832 végén összeülő és 1836 májusáig tartó országgyűlésen kerültek napirendre. A kormány és a reformerek egyaránt az úrbéri kérdések megvitatását tekintették a legfontosabbnak. A hónapokig tartó úrbéri vitában a reformerek fő javaslatai – az önkéntes örökváltság, a jobbágyság birtokképeségének kimondása és az úriszék eltörlése, vagy legalább jogkörének korlátozása – hajótörést szenvedtek a főrendek és a kormány ellenállásán. Mindazonáltal fontos törvények (IV–X. tc.) születtek az úrbéri kérdésben, amelyek ismét átfogóan szabályozták földesúr és jobbágy viszonyát. Bizonyos szolgáltatásokat megszüntettek, s lehetővé tették, hogy a jobbágy saját terményeit szabadon árulhassa. Megengedték, hogy a jobbágy telkét és egyéb haszonvételeit eladhassa. Ehhez kapcsolódva törvénybe iktatták a jobbágytelken gazdálkodó nemesek adózási kötelezettségét. Lehetővé tették a földesúri és a jobbágyi legelők elkülönítését és a tagosítást. Végül a XIII. tc. kibővítette a jobbágyság és általában a nem nemesek jogképeségét.

A gazdasági vonatkozású, elsősorban a korszerű infrastruktúra kiépítését, valamint egyes nemzeti intézmények létesítését és fejlesztését célzó javaslatok korántsem váltottak ki olyan nagy vitákat, mint az úrbéri vagy vallási kérdés, amelyben nem született döntés. Így törvénybe iktatták a Pestet és Budát összekötő állandó híd építését, amelyben azt is kimondták, hogy a hídvámat rendi különbség nélkül mindenki tartozik megfizetni (XXVI. tc.). Ezt sok nemes és arisztokrata sérelmezte. Az országgyűlés megszabta az építendő vasútvonalak és csatornák kívánatos irányát, s a magánvállalkozóknak adómentességet biztosított. Egyúttal szabályozta a kisajátítási eljárást is (XXV. tc.). A XXXVII. tc. félmillió forintot biztosított a Nemzeti Múzeum építésére, ezt az összeget kizárólag a nemesek tartoztak fizetni. Ugyancsak törvény rendelkezett a pesti Nemzeti Játékszín létesítéséről. Végül, de nem utolsósorban a III. tc. tovább bővítette a magyar nyelv hivatalos használatának körét: a jövőben a törvények magyar szövege tekintendő eredetinek, a Királyi Táblán magyar nyelven is lehet pereskedni, végül „azon helyeken, hol a gyülekezethez magyar nyelven mondatnak szent beszédek, az anyakönyvek is magyarul írassanak”.

Az országgyűlés idején, 1835-ben 43 évi uralkodás után meghalt I. Ferenc. Utóda, V. Ferdinánd (1835–1848), akit már 1830-ban magyar királlyá koronáztak, betegsége (epilepszia) miatt nem volt alkalmas az uralkodásra, ezért egy négytagú Államkonferencia intézte a birodalom ügyeit (ezt nevezték kamarillának). Ennek Ferenc Károly és Lajos főhercegek mellett Metternich kancellár és Franz Anton Kolowrat gróf állam- és konferenciaminiszter voltak a tagjai.

A legfontosabb úrbéri és vallásügyi reformjavaslatok kudarcában – a főrendi tábla ellenállásán kívül – szerepet játszott az is, hogy időközben az alsótáblán is a reformerek hátrányára változtak az erőviszonyok. A reformtábor vezetői a diéta első felében Wesselényi és Kölcsey Ferenc voltak. A kormánynak azonban a konzervatív kisnemesség mozgósításával sikerült elérnie, hogy néhány reformpárti megye megváltoztassa utasításait. Így tett Szatmár megye is, ennek következtében Kölc-

sey 1835 elején lemondott követi állásáról. Ugyanekkor Wesselényi ellen az erdélyi és a magyarországi Királyi Táblán is pert indítottak. Az egyiket azért, mert engedély nélkül kiadta az erdélyi országgyűlés naplóit, a másikat azért, mert a szatmári megyegyűlésen élesen támadta a kormányt, s ezt felségsértésnek minősítették.

A közvélemény mindaddig csak utólag tájékozódhatott a diétákon történtekről, mert az alsótábla naplóját és irományait 1790 óta kiadták ugyan, de a hírlapok nem tudósíthattak az ülésekről. Kossuth Lajos, aki távol lévő főrend követeként vett részt a diétán, már az első hónaptól kezdve hetente kétszer megjelentette az Országgyűlési Tudósításokat. A 80 példányban szétküldött kéziratú újságból a megyékben napról napra követhették a diéta vitáit. Kossuth az országgyűlés befejezése után is folytatta vállalkozását: most a megyegyűlesekéről számolt be a kéthetente kiadott, szintén kéziratú magánlevélként postán szétküldött *Törvényhatósági Tudósításokban*. A kormány ismételten betiltotta a lapot, de hiába. Végül 1837 májusában Kossuthot letartóztatták, s hűtlenségi pert indítottak ellene.

A kormány – Metternich javaslatára – már az országgyűlés alatt elhatározta, hogy megváltoztatja magyarországi politikáját, s kemény kézzel letöri a reformellenzék. Ennek a „terror”-politikának volt első lépése Wesselényi perbe fogása. A diéta befejezése után letartóztatták Lovassy Lászlót és az országgyűlési ifjúság több vezetőjét. Mivel a megyegyűlések ez ellen hevesen tiltakoztak, a legradikálisabb szónokok ellen is pereket indítottak. Wesselényi védelmében Kölcsey és Deák működött közre, akik hangsúlyozták, hogy a per a szólásszabadság megsértését jelenti, mert a kormány politikájának bírálata nem azonos az uralkodó személye elleni támadással. A Kúria végül is 1839 elején Wesselényit három-, Kossuthot négyévi fogságra ítélte.

Az 1839 júniusában összeült országgyűlésen a liberális ellenzék, amelynek ekkor már Deák Ferenc volt az elismert vezére, azt a taktikát alkalmazta, hogy a szólásszabadságot ért sérelmeket helyezi előtérbe, s addig nem fog az adó- és újoncmegajánlás tárgyalásához, míg a kormány nem orvosolja az elkövetett törvénytárgyalásokat. A taktika bevált: Deáknak végül is sikerült rávennie a keleti kérdések kiéleződése miatt háborútól tartó kormányt a kompromisszumra. Az adó és az újoncok megszavazása ellenében megszüntették a még folyamatban lévő politikai pereket, s az elítélteket szabadlábra helyezték. A kompromisszum lehetővé tette, hogy ez a diéta bizonyuljon a legsikeresebb reformországgyűlésnek. A kormány átengedett egy sor reformtörvényt, s a főrendi tábla sem tanúsított ellenállást. Törvény született az önkéntes örökváltságról (1840:VII. tc.). Az alsótábla a zsidók teljes, vallási és polgári egyenjogúsítását javasolta, azonban ezt a főrendi tábla elutasította. A XXXIX. tc. azonban mégis jelentős lépést tett az emancipáció felé: lehetővé tette a zsidók letelepedését a városokban (a bányavárosok kivételével), engedélyezte számukra bármely ipar és kereskedés üzését, gyárak alapítását. Egy tucatnyi korszakalkotó törvény született a modern gazdasági tevékenységek, a

1838
Kölcsey
meghalt

tőkés vállalkozás jogi és intézményes feltételeinek szabályozásáról. A hitelviszonyok javulását eredményezte a korszerű váltótörvény, a hitelezők biztonságát szolgálta a csódtörvény és az adósságok betáblázásának lehetővé tétele. A tőkés vállalkozás korszerű formáinak – a közkereseti társaságoknak és a részvénytársaságoknak – a működését szabályozta a XVIII. tc. A kereskedelmi törvények rögzítették a kereskedői tevékenység és kereskedelmi testületek alapításának feltételeit. A tőkés ipar fejlődését segítette elő a gyárak (valójában manufaktúrák) alapításáról és jogviszonyairól szóló törvény. Törvényt hoztak a fuvarosokról és a vízépítési munkákról (folyószabályozás, ármentesítés) is.

1840 Ezen a diétán is született törvény a *magyar nyelvről*, ennek egyes pontjai azonban már túlmentek egy soknemzetiségű országban kívánatos határon. Az országgyűlési és megyei feliratok ezentúl csak magyar nyelvűek lehetnek; minden felekezet egyházi hatóságai csak magyarul levelezhetnek egymással és a világi hatóságokkal; nem magyar egyházközösségekben, gyülekezetekben is magyarul kell vezetni az anyakönyveket; lelkészi állást bármely felekezethöz csak azok nyerhetnek, akik tudnak magyarul.

Az országgyűlés egy bizottságot választott a *büntető törvénykönyv* reformjának kidolgozására. Deák indítványára alapvetően mondták ki a törvény előtti egyenlőséget, a halálbüntetés és a botozás eltörlését. Javasolta az esküdtzéki rendszer bevezetését is, ezt azonban a bizottság konzervatív többsége elvetette.

Az 1839–1840. évi diéta eredményességéhez több tényező is hozzájárult. A kormány politikájában változás következett be. A Birodalom nemzetközi hatalmi pozícióinak fenntartása érdekében szükségesnek látták a gazdaság modernizálását, a gazdasági növekedést meggyorsítását. A főrendi táblán is megjelent a liberális ellenzék egyelőre még kis csoportja, Batthyány Lajos gróf vezetésével. Ehhez járult, hogy 1839-ben a politika színterére lépett a fiatal arisztokrata nagybirtokosok által képviselt *újkonzervatív irányzat*. Az újkonzervatívok vagy „fontolva haladók” – akiknek vezetői Desseffy Aurél és Emil grófok voltak – a rendi-feudális struktúra megerősítése és korszerűsítése végett szükségesnek láttak bizonyos – főleg gazdasági reformokat, a főrendi táblán támogatták az ilyen törvényjavaslatokat.

Az 1840-es évek elején kialakult és részleteiben is tisztázódott a reformellenzék további programja. Deák követjelentésében felsorolta a következő diétán elintézendő kérdéseket. 1841-ben Szatmár megye közgyűlése 12 pontban foglalta össze az addig felmerült reformjavaslatokat, mégpedig – a konzervatívok megítélése szerint – radikális szellemben. A legtöbbit azonban a liberális ellenzéki program részletes kifejtése és megvitatása terén a *Pesti Hírlap* tett.

A börtönéből szabadult Kossuth Lajost a pesti nyomdász és kiadó, Landerer indítandó hírlapjának szerkesztőjeként alkalmazta, a bécsi kormánykörök beleegyezésével. Az 1841. január elején induló *Pesti Hírlap* forradalmasította a magyar újságírást. Széles, az egész országot átfogó tudósítói hálózata révén nyomon követte

a megyék és városok politikai és társadalmi eseményeit. „Nem az a kérdés köztünk, haladjunk-e, avagy megálljunk? – írta Kossuth az első szám beköszöntő vezércikkében – hanem az: *hogyan mit és miként?*”^{*} Ennek érdekében három és fél év alatt, több mint 200 vezércikkében (ezt a műfajt ő honosította meg nálunk) sorra bonckés alá vette a rendi világ válságjelenségeit és a polgári átalakulás részletkérdéseit. Az 1830-as évek liberális vezetőitől átvette és továbbfejlesztette az érdekegyesítés eszméjét. A jobbágykérdésben a kötelező örökváltság elvét képviselte. A közteherviselés első lépéseként a megyei „házi adó” elvállalását szorgalmazta. A jövő Magyarország számára létkérdésnek tekintette „egy magyar középrend”, polgári középosztály kialakulását. Ennek érdekében szükségesnek tartotta a városok demokratizálását és magyarosodását. Végül ő fogalmazta meg leghatásosabban a reformkor liberális nacionalizmusa által megálmodott polgári magyar nemzetállam programját.

Kossuth Pesti Hírlapjának döntő szerepe volt abban, hogy az addig felmerült különféle reformjavaslatok a polgári átalakulás végleges és részletesen kidolgozott programjává álltak össze. Ez tükröződött az 1843–1844. évi országgyűlésen az ellenzék által benyújtott több mint száz törvényjavaslatban. Kossuth a polgári átalakulást a megyei középnemesség vezetésével kívánta végrehajtani; az arisztokraták közreműködését elfogadta, de vezető szerepüket nem. Jóllehet az ellenzék birtokos nemesi többségénél radikálisabb, a demokratizmus felé is nyitott nézetei voltak, az átalakulást ő is meggyőzősre épülő fokozatos, bár gyorsuló reformfolyamatként képzelte el.

A Pesti Hírlapnak nagy sikere volt, de Kossuth újságírói stílusát a reformellenzék táborában is többen kifogásolták. Közéjük tartozott Széchenyi is, aki a már 1841. júniusában napvilágot látott *A Kelet népe* című könyvében éles támadást intézett a lap és Kossuth ellen. Hangsúlyozta, hogy nem a Pesti Hírlapban képviselt elvek, hanem a „modor” ellen van kifogása. A vita nagy visszhangot keltett, sokan hozzászóltak. Deák és Eötvös József Kossuth mellett foglalt állást. Széchenyi fokozatosan elszigetelődött, Kossuth viszont egyre inkább a liberális ellenzék meghatározó politikusává vált.

1843 májusában optimista légkörben ült össze az országgyűlés. A megyék többsége reformpárti utasításokat adott, a királyi előterjesztések is javasoltak bizonyos reformokat. A legfontosabb reformkérdést, a megyei házi adónak nemesség általi vállalását azonban csak a megyék egyharmada adta utasításba. Ezen az országgyűlésen a liberális ellenzék több mint száz, többségében igen részletesen és alaposan kidolgozott reformjavaslatot terjesztett elő tárgyalásra. Ezek közül a legfontosabbak: a szabad királyi városok országgyűlési képviseléről és belső szerkezetének demokratizálásáról; a mezővárosok és szabad községek önkormányzatának rendezé-

* Pesti Hírlap, 1841. jan. 2., 1.

séről és megyegyűlési képviselétéről; a megyegyűlések és a törvényhatósági választások reformjáról (amely javaslat a választójogot nem nemesekre is kiterjesztette volna); a zsidók jogainak kiterjesztéséről. A gazdasági vonatkozású javaslatok közül a bányatörvény-tervezet érdemel említést. Az égetően szükséges infrastruktúrális beruházásokra úgy próbált a diéta országos pénzalapot teremteni, hogy elfogadta Széchenyi javaslatát, amely szerint minden földbirtokos fizessen minden holdja után évente 2 garas „telekdíjat”, s a befolyó 5 millió körüli összeget fordítsák egy felveendő 100 milliós államkölcsön kamatainak fizetésére. Az összeg a viták során egyre csökkent, a főrendek már csak egy milliót voltak hajlandók elfogadni, végül is a dologból nem lett semmi.

Fontos vita bontakozott ki a követendő gazdaságpolitika, közelebbről a vámrendszer körül. A reformellenzék korábban a belső vámvonal megszüntetését követelte. 1841 után azonban – főleg a német nemzetgazda, Friedrich List könyvének hatására (a könyv 1843-ban magyar fordításban is megjelent) – egyre több híve támadt az ipari védővámoknak. Kossuth is emellett agitált a Pesti Hírlapban. Az ipari védővámok és a szabad kereskedelem, illetve a közös vámterület hívei a diétán csaptak össze. Az alsótábla többsége a védővámok mellett foglalt állást, a főrendi tábla viszont ezt ellenezte. Így a felirat csak arra hivatkozott, hogy Magyarország alkotmányos önállósággal rendelkezvén a vámpolitika is az országgyűlés hatáskörébe tartozik.

Mindezen javaslatok egyikéből sem született törvény. Részben a főrendek ellenállása, akadékoskodása, részben a kormány ügyes taktikája miatt, amely elsősorban arra irányult, hogy a diéta kifusson az időből, ne legyen alkalma a reformjavaslatok megtárgyalására. Ez lett a sorsa az előző diéta által kiküldött bizottság rendkívül korszerű büntetőtörvénykönyv-javaslatának is. Az 1843–1844. évi országgyűlés mindössze 13 törvényt alkotott (1832–1836-os 49-et, az 1839–1840-es pedig 55-öt). Ezek közül a rendi alkotmány jelentős kiterjesztését eredményezte a IV. tc. „a nemesi javak bírhatóságának nem nemesekre kiterjesztéséről” és az V. tc. „a nem nemeseknek is minden közhivatalokra lehető alkalmazásáról”. A III. tc. kijelentette, hogy a protestáns lelkészek előtt kötött vegyes házasságok is törvényesek (az ilyen házasságok érvényességét előzőleg a pápa is elismerte). A II. tc. értelmében a törvényhozás, a kormányzások és mindennemű bíróságok hivatalos nyelve kizárólag a magyar. Rendelkezett arról, hogy „az ország határain belüli iskolákban közzoktatási nyelv a magyar legyen”. A magyar és a horvát megyék közti levelezésben az előbbiek a magyar, az utóbbiak a latin nyelvet használják. A horvát követek még 6 évig latinul szólalhatnak fel az országgyűlésen.

Az alsótáblán beterveztett számos alaposan kidolgozott, terjedelmes reformjavaslat azt bizonyította, hogy a liberális ellenzék ekkor már a polgári átalakulás végrehajtásához jól átgondolt, részleteiben is szakszerűen kidolgozott programmal rendelkezett, s a diétán egyértelműen magához ragadta a kezdeményezést.

Javaslatainak eredménytelensége mélységes csalódást okozott, s a reformerek többségénél a kormány reformszándékába vetett bizalom végleges megszűnését eredményezte. A liberális táborban voltak olyanok is – mint Széchenyi és Eötvös –, akik elsősorban a nemesi adózás kudarca miatt úgy látták, hogy a rendi országgyűlés szerkezete minden értelmes reformot lehetetlenné tesz, így Magyarországon a reform csak a kormánytól kiindulva lehet sikeres.

Még az országgyűlés bezárása előtt, 1844 októberében, az alsótábla üléstermében megalakult a *Védegylet*. Tagjai hat évre becsületszó mellett kötelezték magukat arra, hogy csak belföldi iparosokkal dolgoztatnak, s külföldi iparcikkeket nem vásárolnak, ha ezek hazai iparosoktól is beszerezhetők. A Védegyletnek 146 helyi szervezete alakult, s tagjainak száma állítólag megközelítette a százeezretet. A kezdeti lelkesedés nagy volt, de a mozgalom 1846-ban – igazolva József nádor véleményét – „kifulladt magától is”. A hazai ipar, különösen a textilipar fellendítése érdekében nem sokat tehetett, mivel az nem volt képes pótolni a bojkottált árukat, inkább a reformtábornak országos szervezeti keretet adva, politikai téren játszott jelentős szerepet. Lényegében hasonló sorsra jutottak a reformerek egyéb gazdasági szervezései – a Gyáralapító Társaság, az Iparműtár, a Magyar Kereskedelmi Társaság – is.

Az országgyűlés bezárásakor, 1844 végén Metternich úgy látta, hogy Magyarország a forradalom előcsarnokában áll (hasonló véleményen volt a pápai nuncius is), ezért szükséges a kormány politikáján változtatni. A kormány is azon a véleményen volt, hogy bizonyos reformok elkerülhetetlenek (elsősorban gazdasági téren), de ezeket úgy akarta végrehajtani, hogy a rendszer alapjait ne érintsék. Mindekelőtt kormányparti többséget akartak létrehozni az alsótáblán, ehhez azonban a megyéket – Metternich szerint: az „52 forradalmi köztársaságot” – kellett szorosabb ellenőrzés alá vonni. Az új politikai irányvonal végrehajtását az új-konzervatívok vállalták – elsősorban Apponyi György gróf, Erdélyben pedig Jósika Samu báró –, akik 1844 végén átvették a magyarországi kormányzat irányítását. A főispánok hatáskörét lényegesen kibővítették, úgyhogy ténylegesen az ő kezükbe került a megyék irányítása, s a megyék mintegy felének élére főispáni helytartókat, ún. *adminisztrátorokat* neveztek ki, akik adott esetben erőszakos eszközökkel is biztosították a kormány céljainak megvalósítását.

Ezekben az években az ellenzék soraiban különböző csoportok, irányzatok jelentkeztek, amelyeket a „mit és hogyan” kérdéseiben nézetkülönbségek választottak el egymástól. Ezek közül a legjelentősebb a kortársak által „centralisták”-nak nevezett csoport volt (Eötvös József, Szalay László, Trefort Ágoston, Lukács Móric, Csengery Antal, Kemény Zsigmond és társai). Ők fogalmazták meg a magyarországi átalakulás leghaladóbb, leginkább polgári jellegű programját: az államszervezet, a politikai intézményrendszer gyökeres polgári átalakítását, a polgári parlamentarizmus, a felelős kormány, a népképviselőtől alapuló törvényhozás által ellenőrzött végrehajtó hatalom, a valódi helyhatósági önkormányzatok és a „civil társada-

lom” önszerveződésének követelményét. (Nézeteiket Eötvös 1846-ban megjelent *Reform* című munkája fejtette ki.) Ők foglalkoztak nálunk először módszeres szakmai felkészültséggel államtudománnyal, politikaelmélettel, s ők fejtették ki, határozták meg pontosan a polgári politikai intézményrendszerrel kapcsolatos fogalmakat. Midőn 1844-ben a kormánynak ügyes manőverrel sikerült Kossuthot „lemondatni” a Pesti Hírlap szerkesztőségéről, a centralisták vették át a lapot, amelynek szerkesztője Szalay László lett. Az előfizetők száma néhány hónap alatt tizedére csökkent, jelezve, hogy az olvasókat nemigen érdeklik a centralisták tudományos színvonalú politikaelméleti fejtegetései, amelyeket „szobatudós papírogondolatoknak” tartottak.

A centralisták és a reformellenzék többsége közötti nézeteltérés a legfontosabb rendi politikai intézmény, a megye szerepe és jövője körül alakult ki. Eötvösök úgy vélték, hogy jelen formájában a megyerendszer a legfőbb akadály minden reformnak. (Ezt mutatja be szemléletesen Eötvös 1845-ben megjelent regénye, *A falu jegyzője*.) Kossuth számára viszont a megye legbecsebb nemzeti intézményünk, amelyet a polgári Magyarországon is – természetesen korszerűsített formában – meg kell őrizni. Eötvösök nem akartak a liberális ellenzék táborában szakadást okozni, s felhagytak a megye elleni támadásaikkal; másik kedvenc gondolatuk, a felelős kormány viszont a liberális program fontos részévé vált. A Pesti Hírlap 1846-tól – Csengery Antal szerkesztésében – ismét az egész ellenzék szócsöve lett.

Miután az adminisztrátori rendszer némi sikereket ért el a megyei ellenállás lecsendesítésében, az újkonzervatívok párttá szerveződtek. A párt programját 1846 novemberében Szécsen Antal gróf ismertette. Kifejtette, hogy pártolják „az okszerű haladást”, komolynak tekintik a kormány elhatározását, hogy „lényeges javításokat” tartalmazó javaslatokat fog a diéta elé terjeszteni, s mindent meg fognak tenni, hogy „a szükséges törvényhozási intézkedések a legközelebbi országgyűlésen okvetetlen létrejöjjenek”.*

Ezzel a fennálló rendszert csak javítgató, szerény programmal a konzervatív párt „hadat izent az ellenzéknek”. Az ellenzék különböző irányzatainak közös üvezőre hozása, egységes ellenzéki program kialakítása nem volt könnyű feladat. A fő problémát a köztörvényesség, a nemzeti adózási kérdése jelentette, amelyet az egyéb kérdésekben reformpárti megyék többsége sem akart vállalni. Pedig Kossuth új lapjában, a *Hetilapban* kifejtette, hogy ez az érdekegyesítés legfontosabb eszköze. A köztörvényesség, a minden birtokos által fizetett földadón alapuló polgári adórendszer szükséges az állami kárpótlással történő kötelező örökváltság megvalósításához, amelyet a polgári átalakulás központi kérdésének tekintett. Az ingadozó birtokos nemeseknek lökést adtak az 1846. évi galíciai események: az

* Pajkossy Gábor (szerk.) *Magyarország története a 19. században*. Szöveggyűjtemény. Bp. 2003, 176–185.

abszolútizmus ellen nemzeti jelszavakkal fellépő, de parasztjait kíméletlenül kihasználó lengyel nemesség felkelését a kormány a paraszti tömegek segítségével verte le.

Végül 1847 tavaszán hosszas vajúdas után megszületett a liberális ellenzék programja. Az 1847. március 15-én Pesten több mint ezer résztvevővel megtartott ellenzéki értekezlet elfogadta a párt programjának alapelveit, s egy bizottságra bízta a program részletes kidolgozását. A program végső megszövegezésére Deákot kérték fel. Az 1847. június 7-én tartott országos ellenzéki konferencia jóváhagyta az *Ellenzéki Nyilatkozatot*, a teljes polgári átalakulásnak csaknem két évtizede formálódó, véglegessé vált programját.

A nyilatkozat mindenekelőtt kijelenti, hogy az ellenzék természetes hivatásának tekinti a kormány ellenőrzését, majd felsorolja a kormány által elkövetett törvénysértéseket. Az alkotmány biztosítékaként szükségesnek tartja a parlamentnek felelős kormányt, a nyilvánosságot, valamint az alapvető polgári szabadságjogok érvényesülését: a gyülekezési, egyesülési és sajtószabadságot, valamint a vallásszabadságot. Kívánja a program Erdély unióját. Ezután felsorolja azokat a társadalmi és politikai reformokat, amelyeknek életbe léptetését az ellenzék szükségesnek tartja: köztörvényesség – a nem nemesek politikai jogokban való részesítése (országgyűlési és helyhatósági képviselő) – törvény előtti egyenlőség – az úrbéri viszonyok megszüntetése állami kármentesítéssel – az ősiség eltörlése. Végül kifejti az ellenzék nézeteit Magyarország és a Birodalom viszonyáról.

Ellenzéki Nyilatkozat (1847)

Nem fogunk mi ezen működésünkben soha megelégedezni azon viszonyokról, melyek közöttünk s az ausztriai örökös tartományok között a pragmática sanctio értelmében fennállanak; de szorosan ragaszkodunk az 1790:10. törvénycikkelyhez is... Nem akarjuk mi hazánk érdekeit az összes monarchia egységének s biztos fennállhatóságának érdekében ellentétbe hozni; de másrésztől törvénnyel, igazsággal s méltányossággal ellenkezőnek tartjuk, midőn Magyarország érdekei bármely egyes tartományok érdekeinek jogtalanul alárendelteknek, amint az ipar és kereskedési viszonyainkra nézve már hosszú időtől fogva folytonosan történik... Meg vagyunk győződve, hogy ha az ausztriai örökös tartományok... is az alkotmányos nemzetek sorába lépnek, s az egész monarchia kormányát mind összes rendszerében, mind egyes részleteiben az alkotmányosság szelleme lengné keresztül; érdekeink s az ő érdekeik... könnyebben kiegyenlíthetők lennének.

Pajkossy Gábor (szerk.) *Magyarország története a 19. században*. Szöveggyűjtemény. Bp. 2003, 189–194.

Az ellenzék vezetői közül az adminisztrátoroknak többeket sikerült megyéik követválasztásán megbuktatniuk. Deák nem vállalta a követséget, Kossuth viszont most először került be a diétára, a „vezérmegye”, Pest megye követeként. Széchenyi is megválasztotta magát az alsótáblára Moson megyében.